

POPULAȚIA ȚĂRILOR ROMÂNE ÎN FAȚA FLAGELELOR

LOUIS ROMAN

Întregi domenii de cercetare — în care istoriografia românească și cea mondială au realizat importante achiziții în ultimele decenii — au intrat în prea mică măsură pînă acum în cîmpul de interes al studiului școlar al istoriei în țara noastră : istoria climei, raporturile mediu natural/societate, populația, starea de sănătate, evoluția instituțiilor (statul, biserica, partidele politice etc.), mentalitățile ș.a. În acest context se plasează și nevoia de a prelua în beneficiul școlii cuceriri ale demografiei și ale demografiei istorice ; în cele ce urmează ne oprim asupra cîtorva ravagii, operate de flagelele tradiționale în provinciile românești, precum și asupra concluziilor ce se degajă de aici.

I. EPIDEMIILE au săvîrșit funeste decimări. „Foarte crud se face în mod deosebit simțită această boală în Moldova și Țara Românească...” se nota la 20 septembrie 1661, cu referire la ravagiile ciumei din 1658—1661¹. Aproape concomitent (1660—1664), terorizată de pestă, foamete și invazii turco-tătare, Transilvania ar fi pierdut peste 100 000 de suflete².

Din 1756 și pînă la 1831, Țara Românească a fost bîntuită de opt valuri de ciumă și unul de holeră, care au luat cu ele aproximativ 127 170 de oameni³. Pentru Banat, anul 1785 a fost un adevărat „an epidemic” (*Seuchenjahr*), cînd catarul intestinal a provocat o apreciabilă mortalitate printre copii și adolescenți⁴ ; holera din 1831 a determinat și ea 9254 de decese⁵.

Costul uman al molimei de ciumă din 1836—1840 în Dobrogea a fost cam de 10 000 de indivizi⁶. Timp de aproximativ patru decenii, Basarabia a fost străbătută de cinci valuri ale amintitei boli (în 1812—1814, 1819,

¹ E. de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, V/2, 1886, p. 87.

² P. Binder, *Epidemiile de ciumă din Transilvania în secolul al XVII-lea (1622—1677)* în *Apărarea sănătății ieri și azi, Studii, note și documente*, ed. G. Brătescu, București, 1984, p. 51, 56—58.

³ L. Roman, *Démographie et société aux Pays Roumains (XIXe siècle)*, în *Nouvelles études d'histoire*, VI. 1, Edit. Academiei, București, 1980, p. 291, Tbl. 4.

⁴ A. P. Petri, *Beiträge zur Geschichte des Heilwesens im Banat*, Marquarstein, 1988, p. 71-73.

⁵ *Ibidem*, p. 303-307, 310-312 ; J. Stitzl, *Ein Beitrag zur ersten Cholera-Epidemie im Banat 1831-1832*, în „Medizinische Zeitschrift“, Hermannstadt/Sibiu, VI, 10, 1932, p. 3.

⁶ T. Mateescu, *Urmările marii epidemii din Dobrogea în 1836—1840*, în „Revista de Istorie“, 40, 11, 1987, p. 1130.

1825, 1828—1829 și 1837), și de alte trei ale holerei (anii 1832, 1855 ; în 1848—1850, contagiunii i se adaugă o secetă gravă și epizootia)⁷.

II. RECOLTELE DEFICITARE — rezultat al accidentelor climatice, al invaziilor de dăunători ș.a. — au adus nu o dată lipsuri acute și chiar foametea.

Moldova. În 1716 n-a rodit meiul. În 1717, pînă la Sf. Gheorghe n-a dat colțul ierbii. Vara anului 1719 n-a știut de vreo ploaie. În 1724 a fost mereu secetă ; aceasta a lovit și alți doi ani la rînd — 1731 și 1732 —, cînd pîinile n-au crescut. În 1740, pînă-n martie oamenii nu putuseră ara, iar „la avgust, dat-au o brumă mare, de-u strîcat pînele, mălaiele, păpușoi... Și s-au făcut foamete în țară, și de pîne, și de vin, și de vite. Scumpețe mare...”⁸.

În secolul al XVI-lea, *Muntenia* a cunoscut de patru ori foametea⁹. Aceasta a lovit de alte patru ori în cel de-al XVII-lea ; cea mai grozavă a avut loc în 1659—1661, cînd s-au împletit foametea, războiul, robiriile, băjenirile și ciurma : întii robia, a doua ciurma 3 ani, a treia foamete mare în 2 ani...” ; a fost „pre mare lipsă, de mînca oamenii tescovine și rînsă și ce puteau” ; foametea era așa de mare, că „mînca om pe om”, că mu-reau oamenii pe ulițe și pe drumuri ; drept urmare, aveau loc vînzări de ocine și de sate întregi, mulți moșneni rumînindu-se pentru a scăpa de foamete¹⁰. În vremea ocupației țariste din 1806—1812, lipsurile alimentare cele mai grele s-au abătut asupra poporului în anii 1806—1807 și 1811¹¹. Cînd un nou război ruso-turc a izbucnit (1828—1829) și din nou s-a așezat administrația militară străină, „la leaț 1828 au vinit muscali(i)... și strîngînd bucatele pentru zaherele, s-au făcut foamete mare foarte” (însemnare din 7 mai 1833)¹².

Transilvania. În veacurile XVI—XVII au fost totalizați 19 ani de foamete, iar în cel de-al XVIII-lea alți 7¹³. Foametea din 1813—1817 a obli-

⁷ N. Iorga, *Docuamente privitoare la familia Callimachi*, I, București, 1902, p. 346, nr. 20 ; R. Rosetti, *Arhiva senatorilor din Chișinău și ocupația rusească de la 1806—1812*, III, București, 1909 (ex. „Academia Română, Memoriile Secției Istorice”, s. II, t. XXXI-XXXII), p. 155 sqq ; p. 344, nr. 18 ;

⁸ Pentru anul 1740 : I. Neculce, *Letopisețul Țării Moldovei...* ed. Iorgu Iordan, Edit. pentru Literatură, 1963, p. 414 ; *Cronica Ghiculeștilor. Istoria Moldovei între anii 1695-1754*, ed. N. Camariano și A. Camariano-Cioran, Edit. Academiei, București, 1965, p. 499. Pentru celelalte semnalări : D. M. Dragnev, *Sel'skoe hozjajstvo feodal'noj Moldavii (konec XVII-načalo XIX v.)*, Chișinău, 1975, p. 49, n. 11.

⁹ N. Vătămănu, *Asistența sanitară în București în veacurile ale XVI-lea și al XVII-lea*, în „Materiale de istorie și muzeografie”, București, I, 1964, p. 231.

¹⁰ Lia Lehr, *Factori determinanți în evoluția demografică a Țării Românești în secolul al XVII-lea*, în „Studii și materiale de istorie medie”, VII, 1974, p. 170-176.

¹¹ Ioana Constantinescu, *Agricultura în Țara Românească în timpul regimului fanariot*, în „Revista de Istorie”, 32, 4, 1979, p. 665, n. 9.

¹² Dorin Teodorescu, *Însemnări pe cărți vechi românești, existente pe teritoriul județului Olt*, în „Revista muzeelor și monum. Muzeu”, nr. 3, 1983, p. 51.

¹³ S. Goldenberg, *Le climat et l'histoire. Contributions à une histoire du climat dans les Pays Roumains aux XVIe—XVII siècles* în „Revue Roumaine d'Histoire”, XIII, 2, 1974, p. 305-321 ; P. Cernovodeanu, *Environment and History. Some considerations on the Impact of Natural Disasters on the Socio-Economic and Demographic Situation of the Romanian Countries (up to 1800)*, în *Nouvelles Etudes d'Histoire*, VI/1, Edit. Academiei, București, 1980, p. 306-307.

gat la pribegire în Țara Românească circa 20 000 de ardeleni, majoritatea întorcându-se acasă abia în 1821¹⁴.

III RĂZBOAIELE între puterile limitrofe, intervențiile militare străine, ocuparea unor teritorii românești au adus mari distrugereri, pierderi umane și robiri, ne-au impus enorme contribuții materiale, băjeniri ș.a. ; așa spre pildă, în decurs de numai un veac, șase războaie ruso-turce devastează, rînd pe rînd, Dobrogea.

1 În 1770, în tabăra turcească de la Babadag se semnalează ciuma¹⁵. În anul următor, trupele rusești comandate de gen. Weissmann incendiază de două ori orașul Isaccea și depozitele militare de acolo¹⁶. În aprilie 1773, ostilitățile duc la distrugerea a cel puțin 40 de localități dobrogene¹⁷. În aceste condiții, grupuri de oameni pribegesc în Moldova. În 1772, în 11 ținuturi de aici se înregistrează 320 de familii (1709 persoane) de curînd venite „de peste Dunăre“¹⁸. La 1774 se știe că, în țin. Tutova, „streinii de peste Dunăre“ constituie 73 de gospodării¹⁹ (este vorba de locuitori de dincolo de hotarele Moldovei, și nu neapărat oameni de alt neam ; ca și în cazul precedent, cel puțin o parte din ei sînt din Dobrogea). Veniți înainte de 29 octombrie 1773, „oameni de peste Dunăre ce șed la Galați...“ / „decindenii ot Galați“ alcătuiesc 330 de case²⁰ ; par a fi cu toții dobrogeni.

2 Însoțite de distrugereri sînt și operațiunile militare din următorul război, cînd armatele rusești cuceresc Tulcea și Isaccea în noiembrie 1790, iar Măcinul și Babadagul în primăvara anului 1791²¹.

3 În 1810 sînt distruse orașele Hîrșova, Silistra, Bazargic ș.a., populația creștină refugiindu-se în Moldova și Muntenia²². În octombrie 1811, în Bugeac se înregistrează 1008 familii (4047 de suflete) de „moldoveni“ (apelativ folosit în epocă de autoritățile rusești pentru a desemna în general pe români), veniți de peste Dunăre²³. În 1807—1811, ruși *nekrasovcy*

¹⁴ L. Roman, *Recenzie* (la Șt. Meteuș, *Emigrări românești din Transilvania în secolele XIII-XX...*, București, 1971), în „Studii, Revistă de Istorie“, 25, 3, 1972, p. 625.

¹⁵ Pseudo-Enache Kogălniceanu, *Letopisețul Țării Moldovii de la domnia întii și pînă la a patra domnie a lui Constantin Mavrocordat voevod (1733-1774)...*, ed. Aurora Ilieș, Ioana Zmeu, Edit. Minerva, București, 1987, p. 147.

¹⁶ T. Mateescu, *Depozitele de la Isaccea ale Imperiului otoman*, în „Danubius“, VI-VII, 1972-1973, p. 55-56.

¹⁷ Dragnev von Brognard, *Expunere statistică asupra Moldovei, 1782* (la Gheron Netta, *Expansiunea economică a Austriei și explorările ei orientale*, București, 1931, p. 127-128, 210-211) ; T. Mateescu, *Pe urmele unui oraș dispărut — Ester*, în „Magazin istoric“, VI, 10, 1972, p. 13.

¹⁸ D. M. Dragnev, *Sel'skoe hozjajstvo feodal'noj Moldavii (konec XVII-načalo XIX v.)*, Chișinău, 1975, p. 180.

¹⁹ *Moldova în epoca feudalismului, VII:2. Recensămintele populației Moldovei din anii 1772-1773 și 1774*, ed. P. G. Dmitriev, Chișinău, 1975, p. 484.

²⁰ *Ibidem*, p. 82-85.

²¹ T. Mateescu, *Depozitele...*, p. 61.

²² E. de Hurmuzaki, *Documente...*, XIX/2, 1938, p. 665 ; Al. P. Arbore, *Informațiuni etnografice și mișcări de populațiune în Basarabia sudică și Dobrogea în veacurile XVIII și XIX...*, în „Analele Dobrogei“, X, 1929, p. 22-23.

²³ L. T. Boga, *Populația (Etnografie și statistică)*, în *Basarabia. Monografie*, ed. Șt. Ciobanu, Chișinău, 1926, p. 65-66 ; Al. P. Arbore, *op. cit.*, p. 14.

din Dobrogea se refugiază pe teritoriul dintre Prut și Nistru ; ar fi fost aproape 200 de familii²⁴ sau chiar peste 3000 de indivizi²⁵. Cîțiva ani mai tîrziu — în 1817 și 1818 — din Basarabia ocupată de Rusia se refugiază în Dobrogea („în Turcia“ după spusa izvorului) peste 3000 de familii de moldoveni și de bulgari²⁶.

Dintre numeroasele mișcări migratorii ale vremii, generate de războaie și petrecute în peisajul dobrogean, să amintim și pe cele din Deltă, precum și din cotul Bugeacului (fișia dintre brațul Sf. Gheorghe și lacul Razelm)²⁷. Prin tratatul de pace de la București (16/28 mai 1812), Rusia își adjudecase nu numai Basarabia, ci și accesul la unele mici insule de pe malul drept al brațului Chilia. Protocolul ruso-turc din 21 august 1817 îi acorda și restul Deltei pînă la brațul Sulina, situație impusă și prin convenția de la Akkerman Cetatea Albă (25 septembrie/7 octombrie 1826). Prin tratatul de la Adrianopole (2/14 septembrie 1829), Imperiul țarist anexa și restul Deltei, precum și ins. Șerpilor. În aceste condiții, după pacea din 1812 autoritățile otomane se văd nevoite să retragă la sud de brațul Sf. Gheorghe o parte din locuitorii Deltei. La delimitarea frontierei în 1830, protocolul ruso-turc stabilește evacuarea întregii populații din cotul Bugeacului, unde vor putea rămîne numai posturi de carantină ; în noiembrie-decembrie 1830, opt sate de aici sînt mutate mai la sud. Cînd Congresul de la Paris înapoiază Moldovei (18/30 martie 1856) ținuturile sud-basarabene și Delta (dar, prin manevre diplomatice, în 1857 Delta și ins. Șerpilor sînt aduse sub administrație otomană, ceea ce determină protestul Adunării ad-hoc a Moldovei la 13 decembrie 1857), fișia dintre Dunăre și aliniamentul Tulcea—Babadag—lacul Razelm se repopulează²⁸.

4 Urmări și mai grave are conflagrația din 1828—1829, care — precum un tăvălug — trece peste întregul teritoriu al provinciei. Numai în zona sa nordică și centrală (pînă la actuala graniță româno-bulgară), atunci au fost consemnate 85 de așezări umane părăsite²⁹ ; partea cea mai devastată a Dobrogei era cuprinsă între Măcin—Babadag și Manga-

²⁴ A. Nakko, *Očerk graždanskogo upravlenija v Bessarabii, Moldavii i Valahii vo vremja russko-tureckoj vojny 1806—1812 goda*, în „Zapiski imp. Odesskogo obšč. ist. i drevnostej“, Odessa, XI, 1879, p. 291.

²⁵ Z. C. Arbore, *Basarabia în secolul XIX*, București, 1898, p. 714-715 (P. P. Svin'in, 1816).

²⁶ A. Zaščuk, *Materialy dlja geografii i stažistiki Rossii... Bessarabskaja oblast*, I, St. Petersburg, 1862, p. 148.

²⁷ I. Ionescu (de la Brad), *Escursiune agricolă în cîmpia Dobrogei (1850)*, București, 1879, p. 71 ; Al. P. Arbore, *Cotul Bugeacului...*, în „Analele Dobrogei“, II, 3, 1921, p. 351-353.

²⁸ *Acte și documente relative la istoria renașterii României*, I, ed. D. A. Sturdza, C. Colescu-Vartic, București, 1838, p. 319-320, art. III ; II, ed. G. Petrescu, D. A. Sturdza, D. C. Sturdza, 1889, p. 1031, art. 20-21 ; VI/1, ed. D. A. Sturdza, C. Colescu-Vartic, 1896, p. 327-334, 829-837 ; VI/2, ed. idem, 1896, p. 576-577 ; I. Ionașcu, P. Bărbulescu, Gh. Gheorghe, *Relațiile internaționale ale României în documente (1386-1900). Culegere selectivă...*, București, 1971, p. 421, art. 19 ; p. 435, art. 46.

²⁹ C. C. Giurescu, *Principalele Române la începutul secolului XIX. Constatări istorice, geografice, economice și statistice pe temeiul hărții ruse din 1835*, Edit. Științifică, București, 1957, p. 137.

lia—Silistra³⁰. Ce se întâmplase ? Evenimentele militare și „o mare epidemie“ de ciumă³¹ siliseră mulți oameni să se refugieze dincoace de Dunăre³², iar — față de iminența ocupării de către ruși a întregului ținut dintre fluviu și Mare — autoritățile otomane retrăseseră populația în 1828³³ și ordonaseră multiple distrugerii, descrise de Hector de Béarn, care întovărășea armata rusă în acel an, când întâlnea, „din loc în loc, sate părăsite. Inamicul, retrăgându-se spre interior, lua toată populația cu el, distrugea tot ce nu putea fi luat și adesea otrăvea și fântinile. Dacă vreun cătun nu s-ar fi supus imediat ordinului de plecare al autorităților militare turcești, era jefuit, dat pradă flăcărilor, iar bieții locuitori uciși fără milă“. Iată și mărturia asupra stării provinciei în 1829, depusă de Gustav Adolf Ramsay, ofițer finlandez în slujbă rusă : „toate satele prin care treceam erau arse pînă la temelie“³⁴. Pe de altă parte, distrugerile survin în condițiile bătăliilor și ale exceselor trupelor țariste : orașul Isaccea este incendiat, iar cetatea aproape complet demolată în iunie 1828 ; în timpul iernii următoare, orașul este în întregime distrus³⁵. Mangalia și Cavarna sînt și ele distruse³⁶. În 1830—1831 apar și serioase lipsuri alimentare³⁷, iar în acest din urmă an — holera³⁸.

După acel război, martorii oculari apreciază că Dobrogea este un „veritabil deșert“³⁹, că — din cauza războaielor repetate din ultimele decenii — ea a fost mereu devastată și abandonată, pentru ca apoi multe familii creștine și musulmane să revină și, de fiecare dată, să reconstruiască satele și așezările urbane năruite⁴⁰. În 1850, Ion Ionescu de la Brad constata că 65 de sate, existente în ajunul războiului din 1828—1829, nu

³⁰ I. Ionescu (de la Brad), *Excursiune...*, p. 47 ; Al. P. Arbore, *Din etnografia Dobrogei. Populațiunea Dobrogei după o hartă rusească*, în „Analele Dobrogei“, IV, 3, 1923, p. 332-333.

³¹ C. Allard, *Mission médicale dans la Tatarie-Dobrouitcha*, Paris, 1857, p. 32.
³² *Documente privind istoria Dobrogei (1830-1877)*, ed. T. Mateescu, București, 1975 (Dir. Gen. a Arhivelor Statului), nr. 8, 14, 16, 18 ; Anca Ghiață, *Contribuții noi privind unele aspecte ale societății românești din Dobrogea în secolele XV-XIX*, în „Academia Română. Mem. Sect. Științe Ist.“, I, 1975-1976, p. 96.

³³ Al. P. Arbore, *Contribuțiunile la studiul așezărilor tătarilor și turcilor în Dobrogea*, în „Arhiva Dobrogei“, II, 1919, p. 227 ; Halil Inalcik, *Dobrudja*. în *Encyclopédie de l'Islam*, II, Nouvelle édition, ed. B. Lewis, Ch. Pellat, J. Schacht. Leiden, Paris, 1963, p. 628.

³⁴ H. de Béarn, *Quelques souvenirs d'une campagne en Turquie*, Paris, 1828 (apud Al. P. Arbore, *Informațiuni etnografice și mișcări de populațiune...*, p. 23) ; R. V. Bossy, *Mărturii finlandeze despre România*, București, 1937, p. 38.

³⁵ T. Mateescu, *Depozitele...*, p. 66-67.

³⁶ I. Ionescu (de la Brad) *op cit.*, p. 42, 44.

³⁷ *Documente privind istoria Dobrogei...*, nr. 5, 6.

³⁸ *Ibidem*, nr. 71.

³⁹ C. Brătescu, *Populația Dobrogei*, în „Analele Dobrogei“, IX, 1, 1928, p. 230-231 (Moltke, un ofițer superior turc, F. Ritter, C. Allard, Partenie).

⁴⁰ *Din călătoriile ieromonahului rus Partenie prin Moldova în jumătatea întâia a veacului XIX*, trad. V. Puiu, Vălenii de Munte, 1910, p. 42 (la 1339) ; I. Ionescu de la Brad, *op. cit.*, p. 81-82 (la 1850) ; Al. P. Arbore, *Contribuțiunile la studiul...*, p. 227 (anii 1835-1839) ; C. Brătescu, *op. cit.*, p. 226, 230—231 (între 1828-1854) ; T. Mateescu, *Sate dobrogene dispărute...* (I), p. 171—174.

mai fuseseră de atunci refăcute ; în total, erau atunci cunoscute în întreaga Dobroge (inclusiv Cadrilaterul) cel puțin 86 de sate pustiite ⁴¹.

5 Numeroase dureri îi aduce ținutului și războiul Crimeii : silnicii, persecuții și jafuri îndreptate împotriva creștinilor din partea unor bande otomane ; fuga în masă a populației, inclusiv pribegirea multor români dincoace de Dunăre ; în 1855, *kaza*-ua Constanța/Küstence (se citește : Küstenge) este mai toată în ruine ⁴². „O mare epidemie“ de holeră provoacă populației mari pierderi în 1854 ⁴³. În rîndurile trupelor anglo-franceze aflate pe teritoriul provinciei, contagiunea aduce 3273 de decese în decurs de trei săptămîni (28 iulie—18 august 1854) ⁴⁴. În august, molima se extinde și în flota britanică din M. Neagră ⁴⁵. În anii 1856—1859, aproximativ jumătate din cei 60 000 de tătari imigrați din Crimeea în Dobrogea sînt secerăți de tifos ⁴⁶.

6 În iunie 1877, trupele rusești intră din nou în Dobrogea ; pînă la sfîrșitul războiului rămîn sub stăpînire turcă zonele de sud și centrale ale ținutului, ca și unele părți din nord ⁴⁷. La sfîrșitul anului 1878, administrația românească preia o provincie ruinată : case și sate, complet distruse, cîmpurile în cea mai mare parte pustii ⁴⁸ ; în *sancak*-ul Tulcea (a pronunța : sangeak), din 29 097 de case cîte existau la data izbucnirii războiului, rămăseseră doar 16 708 ⁴⁹. Populația începuse să părăsească satele și orașele încă din anul 1876, sub presiunea jafurilor, masacrelor și teroarei, răspîndite de trupe neregulate de bașibuzuci și cerchezi, aceștia din urmă de curînd colonizați ⁵⁰. În anul următor exodul lua caracter de

⁴¹ I. Ionescu (de la Brad) *op. cit.*, p. 30, 42, 83, 85 ; V. Slăvescu, *Correspondența între Ion Ionescu de la Brad și Ion Ghica, 1846-1874*, București, 1943, p. 59-63, 73.

⁴² *Documente privind istoria Dobrogei...*, nr. 180-206 ; C. Allard, *op. cit.*, p. 3, 56 ; T. Mateescu, *Dragostea de glie și lege strămoșească a românilor din Dobrogea în timpul stăpînirii otomane (1417—1877)*, în „Biserica ortodoxă română“, 94, 3-4, 1976, p. 359 ; K. H. Karpat, *Ottoman Urbanism : The Crimean Emigration to Dobroca and Founding of Mecidiye, 1856-1878*, în „International Journal of Turkish Studies“, 3, 1, Winter 1984—1985, p. 1-25.

⁴³ C. Allard, *op. cit.*, p. 32 ; idem, *Souvenirs d'Orient. La Dobroutcha*, Paris, 1859, p. 64.

⁴⁴ D. Ionescu (-Dobrogeanu), *Dobrogea în pragul veacului al XX-lea...*, București, 1904, p. 609.

⁴⁵ F. Spahr, *Die Ausbreitung der Cholera in der Britischen Flotte im Schwarzen Meer während des Krimkrieges im August 1854. Ein Auswertung von Schifffahrtzjournal der Royal Navy, Frankfurt/Main*, 1989.

⁴⁶ *Documente privind istoria Dobrogei...*, nr. 221 ; F. Bianconi, *Ethnographie et statistique de la Turquie d'Europe et de la Grèce...*, Paris, 1877, p. 51 ; Al. P. Arbore, *Contribuțiuni la studiul...* p. 232 ; idem, *Informațiuni etnografice și mișcări de populațiune...*, p. 42 ; K. H. Karpat, *op. cit.*

⁴⁷ T. Mateescu, *Introducere, la Documente privind istoria Dobrogei...*, p. 8, n. 23.

⁴⁸ *Expunerea situațiunii jud. Tulcea. Raport adresat de prefectul G. M. Ghica c. Min. de Interne*, 1879 (Bibl. Acad., Secț. manus., Arh. D. A. Sturdza, XVI. Varia 147, p. 8) ; R. Opreanu, *Expunere generală a situațiunii județului Constanța. Dare de seamă făcută Consiliului județean în ziua de 18 ianuarie 1881 de către prefectul județului*, în „Farul Constanței“, II, nr. 36, 18 ianuarie 1881.

⁴⁹ N. Ciachir, *Contribuții la istoria Dobrogei (aprilie 1877-noiembrie 1878)*, în „Revista Arhivelor“, V, 1, 1962, p. 173.

⁵⁰ *Documente privind istoria Dobrogei...*, nr. 273, 277, 278 ; Al. P. Arbore, *Informațiuni etnografice și mișcări de populațiune...*, p. 45.

masă⁵¹, inclusiv de pe malul drept pe cel stîng al fluviului⁵². Gravele procese amintite erau generate de o acțiune premeditată, ordonată de autoritățile centrale ale Imperiului otoman : a distruge tot ceea ce ar fi putut fi utilizat de inamic în momentul ocupării provinciei ; a răspîndi panica nu numai printre creștini, ci și printre musulmani, inclusiv în rîndul cerchezilor, pentru ca oamenii să-și abandoneze vetrele. Urmarea ? Pribegirea celei mai mari părți a locuitorilor provinciei, sărăcirea și chiar moartea multora din ei⁵³.

Instalarea administrației românești în Dobrogea (14—28 noiembrie 1878)⁵⁴ a fost primită cu satisfacție, pentru motive ușor de înțeles în lumina celor de mai sus. Prefectul jud. Constanța declara : „toți au văzut cu mulțumire“ sosirea autorităților românești, în „toate clasele“ am găsit un concurs leal, ceea ce a înlesnit acțiunea de refacere a vieții în provincie⁵⁵. După încheierea operațiunilor militare, mulți dobrogeni s-au reîntors acasă, inclusiv un număr însemnat de turci și tătari⁵⁶.

Cele întîmplate în provincia dintre Dunăre și Mare în perioada 1770—1878 au fost de multe ori considerate drept o dovadă a „pustiirii“ zonei, a reducerii continue a efectivului locuitorilor în prima jumătate a secolului al XIX-lea. În ciuda tragicelor situații descrise — intervenite în cursul seriei de campanii militare și al valurilor epidemice succesive, care au provocat importante pierderi de vieți —, cele petrecute nu atestă totuși „depopularea“ ținutului. Ce-i drept, grupuri de români, de ruși *nekrasovcy* și cazaci zaporojeni au părăsit Dobrogea, mai ales după 1828, pentru a se așeza în Basarabia ; mulți dintre ei s-au reîntors însă la vechile vetre⁵⁷. Autoritățile otomane au încurajat în schimb numeroase colonizări. Dacă pînă la 1828 bulgarii constituiau numai o prezență sporadică, în jumătatea de secol ulterioară ei s-au constituit într-o minoritate mai consistentă în orașe și au alcătuit vreo 30 de sate⁵⁸. Au imigrat în

⁵¹ Șt. Fălcoianu, *Raportul șefului Statului Major al Armatei active, din 19 octombrie 1878, către D. Ministru al Afacerilor Străine, privitor la studiile și recunoașterea făcute în Dobrogea* (Bibl. Acad., Sect., manus., Arh. D. A. Sturdza, XVI. Varia 150, f. 3-25).

⁵² *Documente privind istoria Dobrogei...*, nr. 271-278.

⁵³ V. Tonev, *Dobrudža po vreme na Osvoboditelna vojna*, în „Istoričeski pregled“. Sofia 33, 5-6, 1977, p. 150—160.

⁵⁴ *Din tezaurul documentar dobrogean*, ed. Mioara Tudorică, Marin Stanciu et. al., București, 1988 (Dir. Gen. a Arh. Stat.), nr. 2-8 ; N. Adăniloaie, G. Lungu, *Instalarea administrației românești în Dobrogea după Războiul de Independență*, în „Studii și Articole de Istorie“, 35-36, 1977, p. 165—170 ; V. Tonev, *Vremennoto rusko upravlenie v Dobrudža (1877—1879 g.)*, în „Istoričeski pregled“, 38, 6, 1982, p. 36.

⁵⁵ R. Opreanu, *loc. cit.*

⁵⁶ *Expunerea situațiunii...*, p. 6-7 ; R. Opreanu, *loc. cit.*

⁵⁷ V. Slăvescu, *op. cit.*, p. 98 ; P. von Koepen, *Die Bolgaren in Bessarabien...*, St.-Petersbourg, Leipzig, 1854 (la N. V. Mihov, *La population de la Turquie et de la Bulgarie au XVIIIe et XIXe s...*, III, Sofia, 1929, p. 249 ; și n. 6).

⁵⁸ A. Skal'kovskij, *Bolgarskie kolonii v Bessarabii i Novorossijskom krae. Statističeskij ocerk*, Odessa, 1848, p. 38 ; I. Ionescu (de la Brad), *escursiune...*, p. 82 ; I. A. Nazaretean, *Notițe istorice și geografice asupra provinciei Dobrogea*, Tulcea, 1882, p. 26.

Dobrogea, de asemenea, tătari⁵⁹, cerchezi, germani ș.a.⁶⁰ Pentru a stimula dezvoltarea economică, a mări și a fixa populația din partea centrală a regiunii, a fost ridicat noul oraș Medgidia (firmanul imperial a fost edictat la 2 septembrie 1856)⁶¹, s-a construit linia ferată Cernavoda—Constanța (inaugurată la 4 octombrie 1860) și s-au ridicat însemnate construcții în orașul Constanța⁶².

Faptele antidepopulaționiste cele mai de seamă sînt însă altele :

1 Vechii locuitori — români, turci, tătari, obligați periodic, prin grele circumstanțe, să se refugieze pentru un timp (fie în alte zone dobrogene, fie în ținuturile vecine) — reveneau în masă odată primejdiile trecute, pentru a reface localitățile prefăcute în ruine⁶³. Astfel, dacă după războiul din 1828—1829 fuseseră consemnate 85 de așezări părăsite (pînă la actuala graniță româno-bulgară), la 1850 se știa că numai 65 nu fuseseră încă repopulate din acele localități (dar pe întinsul întregii Dobroge)⁶⁴; compararea hărților din 1835 și 1887 ale provinciei demonstrează că numeroase sate, notate „pustiite“ în cea dintîi, apar ca localități consolidate în cea de-a doua : Ceamura, Celebikioi, Colamac, Kadi Cișla, Tariverdi, Terzichioi, Tichilești etc.⁶⁵. Este de reamintit totodată faptul că în prima jumătate a secolului al XIX-lea continua imigrarea în Dobrogea a multor români din celelalte străvechi provincii ale neamului⁶⁶.

2 Împrejurarea că destul de multe sate n-au mai fost totuși reconstituite după 1829 își găsește explicația nu în împuținarea populației :

a) unele vechi așezări erau amplasate în locuri, în care apăruseră elemente de degradare ale mediului natural și chiar vechea lor populație prefera să ocupe vetre mai convenabile (la 1850 se culegea de exemplu tradiția, după care în stepă se aflau altădată sate în unele puncte, unde acum ar fi imposibil de trăit, căci izvoarele de acolo între timp au secăt)⁶⁷ ;

b) noii coloniști nu populau toate satele pustiite, dar alcătuiau și noi așe-

⁵⁹ Sup. : n. 46 ; *Documente privind istoria Dobrogei...*, nr. 221, 224.

⁶⁰ V. Slăvescu, *op. cit.*, p. 60 ; Al. P. Arbore, *Coloniile germane din Basarabia și din Dobrogea : câteva precizări*, în „Analele Dobrogei“, II, 4, 1921, p. 471-483 ; idem, *Cîteva însemnări asupra cerchezilor, grecilor și arabilor din Dobrogea*, *ibidem*, III, 4, 1922, p. 504-507.

⁶¹ K. H. Karpat, *Ottoman Urbanism...*

⁶² P. Cernovodeanu, *Românii și primele proiecte de construire a canalului Dunăre—Marea Neagră (1838—1856)*, în „Revista de Istorie“, 29, 2, 1976, p. 204 ; Dumitru P. Ionescu, *Construirea și răsucnăpărarea liniei ferate Constanța—Cernavodă*, în „Anuarul Instit. Ist și Arh. «A. D. Xenopol»“, XXV, 2, 1988, p. 205—209 ; Marin Stanciu, *Introducere*, la *Din tezaurul documentar dobrogean*, p. 6.

⁶³ Sup. : n. 40.

⁶⁴ Sup. : n. 29, 41.

⁶⁵ I. Petrescu-Burloiu, Gh. Udrea, *Hărți ale Dobrogei din secolul al XIX-lea*, în *Studii și cercetări dobrogene. Culegere de lucrări ale cadrelor didactice*, Constanța, 1971, p. 112.

⁶⁶ I. Ionescu (de la Brad), *Excursiune...*, p. 127—131 ; V. Slăvescu, *op. cit.*, p. 51, 66-68, 71 ; Șt. Meteș, *Emigrări românești din Transilvania în secolele XIII-XX (Cercetări de demografie istorică)*, Edit. Științifică, București, 1971, p. 342-348 ; V. Tufescu, *Habitats des bergers transylvains en Dobrogea au XIXe s.*, în „Revue Roumaine de Géologie, Géophysique et Géographie“, S. Géographie, 32, 1988, p. 91—98

⁶⁷ I. Ionescu (de la Brad), *op. cit.*, p. 78.

zări⁶⁸ ; c) în urma conflagrațiilor și molimelor succesive, se petrecea probabil și o comasare de așezări (ca urmare a reducerii numărului celor rămași în viață și a faptului că unii dintre băjenari nu se mai întorceau, dar și a nevoii micșorării treptate a cuantumului localităților, tendință vizibilă de-a lungul veacurilor în toate provinciile românești, precum și în alte zone europene : teoria variabilității așezărilor umane⁶⁹).

3 Numărătorile populației din primele șase decenii ale veacului al XIX-lea, în întreg Imperiul otoman, sînt foarte lacunare, dar în 1873—1875 — cînd pentru prima oară în Dobrogea, ca și pe alte teritorii administrate de Istanbul, se realizează o recensare a populației apropiată de realitate — se constată un număr relativ important de locuitori și de sate⁷⁰, ceea ce neagă orice afirmație „depopulaționistă“.

IV. Să urmărim și efectul TUTUROR FLAGELELOR TRADIȚIONALE (epidemii, recolte slabe, operațiuni militare, fiscalitate) asupra traiului unei întregi provincii românești, într-o perioadă dată : Muntenia în vremea lui Constantin Brîncoveanu. În 1689 au loc invaziile habsburgică și tătară, însoțite de jafuri și robiri, precum și de o băjenire populară de proporții. În 1690, Ermeric Thököly — „cu multă boerime a Ardealului“ și oștire — „multe jafuri și răotăți au făcut...“. În 1688—1691 lăcustele „au pedepsit“ țara, provocînd foamete în 1690—1691. Traversarea Țării Românești de către tătari la 1694 cauzează pierderi recoltei, iar marșul unei coloane otomane în anul următor determină o nouă refugiere în masă din șleahul oștirii. Se documentează o furtună năprasnică de largă extensiune în 1697, lipsuri alimentare în primăvara ce urmează și rapturi otomane de oameni în 1699. În cinci rinduri se petrec episoade contagioase, cărora li se adaugă și o înfricoșată molimă în 1706—1707 : „au dat mare ciură... și au perit mult norod dă oameni“ atît în București, cît și în restul țării. În 1711 se unesc multiple cataclisme : lăcuste, secetă, foamete, epizootie, impactul grav al războiului ruso-turc desfășurat pe teritoriul Moldovei, încît populația Țării Românești era „foarte necăjită și struncinată“, „raiao au ajuns la mare sărăcie“. În 1712 arde Tîrgoviștea și din nou carențele alimentare își arată colții în primăvara 1713.

Profitînd de o oază de relativă liniște externă, între două războaie ale puterilor limitrofe (între cel încheiat la 1699 prin pacea de la Carlowitz și conflagrația din 1711), C. Brîncoveanu aplică reforma fiscală în aprilie-1701, aducînd o anumită ușurare pentru o mulțime de contribuabili ; solicitările în continuă creștere ale Porții n-au permis însă respectarea

⁶⁸ I. A. Nazarettean, *op. cit.*, p. 26 ; Al. P. Arbore, *Informațiuni etnografice și mișcări de populațiune...*, p. 24 ; Anca Ghiață, *Toponimie și geografie istorică în Dobrogea medievală și modernă*, în „Academia Română. Memoriile Secției de Științe Istorice“, s. IV, t. V, 1980, p. 37-38, 47.

⁶⁹ L. Roman, *Laboratorul de Demografie Istorică în anul universitar 1983-1984*, în „Revista de Istorie“, 37, 12, 1984, p. 1229-1231 ; idem, *Comunitatea de rudenie a „cetelor“*. *Semnificații pentru istoria secolelor II-XIII*, *ibidem*, 40, 11, 1987, p. 1131 ; idem, *Recenzii* (la Lucia Apolzan, *Carpații — tezaur de istorie. Perenitatea așezărilor risipite pe înălțimi*, București 1987), *ibidem*, 41, 9, 1988, p. 935—936.

⁷⁰ K. H. Karpat, *op. cit.* (crede însă că datele sînt din 1878) ; L. Roman, *Statistiques fiscales et statistiques démographiques, ou les fausses apparences (Les Pays Roumains et autres régions européennes aux XVe-XIXe siècles)*, în „Annales de Démographie Historique“, Paris, 1985, p. 277.

termenilor reformei pînă în 1708 (sau cel mai tîrziu 1710), după care povara dăjnilor a început din nou tot mai mult a se îngreuna. Luarea în considerare a cîtorva tendințe demografice ale epocii — natalitatea, mortalitatea, migrația externă — infirmă aserțiuni precedente despre „o creștere simțitoare“ a populației muntene după 1701, despre „o adevărată explozie demografică“ în Țara Românească în vremea lui C. Brîncoveanu.

Ce-i drept, suma reală a birnicilor (*Tabel 1*) a crescut foarte mult în anii aplicării reformei fiscale, dar avem de-a face cu cifre referitoare nu la populația totală a țării, ci la efectivul celor îndatorați la bir și înscrși în catastifele speciale ale vistieriei, iar înmulțirea totalului veniturilor muntene rezulta în mare parte din augmentarea materiei dajnice. Posedăm, altfel spus, un barometru al raporturilor între puterea domnească (interesată în înregistrarea unui număr cît mai mare de contribuabili) și acele forțe (stăpînii de moșii, dregătorii de diferite trepte, contribuabili înșiși, organele de conducere sătești și orășenești) care urmăreau exonerarea de dări, legală ori ilegală, a unor largi categorii. Volumul foarte mare de birnici sub C. Brîncoveanu este semnul reducerii conșiderabile a subînregistrărilor, adică al forței crescute a domniei. Și *vice-versa* : scăderea treptată ulterioară a volumului birnicilor rezulta din amplificarea caracterului deficitar al statisticilor de populație, recte din slăbirea relativă a autorității domniei ⁷¹.

Ca și mai sus, în legătură cu înregistrarea locuitorilor Dobrogei și ai Imperiului otoman în ansamblu în secolul al XIX-lea, aici ne întîlnim cu teoria caracterului deficitar al statisticilor de populație ⁷².

V. CONCLUZII. Urmărind situația populației în condițiile in joncțiunilor diferitelor flagele, periegeza noastră a relevat, înainte de toate, necesitatea luării în considerare de către analiza istorică și a amintitelor fenomene, care uneori îmbrăcau o înfățișare cataclismică. Este evident că — în lipsa lor — istoricul nu poate surprinde pulsul vieții unei societăți, a cărei fragilitate din punctul de vedere al aspectelor semnalate am resimțit-o în mod acut, nu o dată, în filele anterioare. Nu se poate ignora, totodată, răspunsul social în fiecare epocă la sfidarea stihțiilor : apărarea stării de sănătate a colectivității și efortul de extincție a fiecărei epidemii, riposta la carențele alimentare și replica la amenințările formulate de invaziile străine etc.

În cele de mai sus s-a conturat apoi necesitatea de a se ajunge la congruența concluziilor cu realitatea : se infirmă astfel aserțiunile despre „depopularea“ Dobrogei în veacul al XIX-lea, ca și „explozia demografică“ ce-ar fi avut loc în Muntenia la începutul celui de-al XVIII-lea. Este evident că, în istoriografie ca și în practica didactică, se obține credibilitate numai dacă se operează cu valori reale.

⁷¹ L. Roman, *Epoca lui Constantin Brîncoveanu : cuantumul birnicilor și tendințele demografice*, în „Revista Arhivelor“, 68, vol. 53, 3, 1991, p. 318—331.

⁷² Idem, *Recensăminte și numărători ale populației în istoria României*, în „Studii și Articole de Istorie“, 59 (S. N.), 1992, p. 97—99.

Sînt însă situații cînd, treptat-treptat, cercetătorii se depărtează de ele, așa cum a fost cazul în ultimele decenii cu estimarea populației totale în Dacia antică : în 1970 se afirma că, în secolul I e.n., ea ar fi însumat 1-2 mil. persoane ⁷³, în 1979 se credea că, în veacurile I—II ar fi fost de 2—3 mil. ⁷⁴, pentru ca în 1983 să se supraliciteze — la retragerea aureliană ar fi ajuns la peste 5 mil. de locuitori ! ! ⁷⁵ Or, întreaga populație a Europei — exclusiv teritoriul fostei URSS — se evaluează la circa 44 mil. de oameni către anul 200 e.n. Pretenția concentrării a mai mult de o zecime din acest total în limitele Daciei este desigur lipsită de realism cînd în veacurile XVII-XX, pe teritoriul nostru populația se găsea undeva în apropierea a 4⁰/₁₀ din suma locuitorilor continentului (în amintita extindere) ⁷⁶.

Cu enormitățile citate nu sîntem departe de naivitățile unui Ioan Nemișescu — el însă avea scuza că o spunea pe la anul 1800 — după care, în cei aproximativ 170 de ani ai viețuirii Daciei romane, locuitorii „să afla de 30 de ori înmulțiți la număr, prin 5 sau 6 vârste (= generații) de oameni... ⁷⁷”. Or, evaluările specialiștilor de istorie veche românească au cu totul alte proporții (*Tabel 2*). Se observă chiar tendința reducerii estimărilor inițiale : populația statului lui Burebista, la apogeul extinderii sale (de la Haemus la Carpații de Nord) a fost apreciată la 1,0—1,2 mil. de suflete, pentru ca ulterior același erudit cercetător să-și micșoreze estimația la jumătate ; provincia romană Dacia ar fi fost locuită, în ajunul retragerii aureliene, de 1,250 mil. de indivizi, pentru ca recent să se considere a fi vorba numai de 0,8 mil.

Nu se poate uita că orice exagerare tezistă este contraindicată atît în știință, cît și în studiul școlar al istoriei ; să ne amintim deci de datoria noastră de a accede la adevăr și de a-l mărturisii. O spunea cu limpezime Ioan Bogdan în anul 1905 : singura tendință a studiilor istorice, „ca a oricărei lucrări științifice, trebuie să fie tendința spre adevăr. Orice alt scop trebuie înlăturat. Tendințele greșite ale secolului trecut... trebuie evitate pe viitor” ⁷⁸. El avea în vedere unele excese latiniste ale Școlii Ardelene ; dar în deceniile ce-au trecut de-atunci ne-am întilnit și cu supralicitări germaniste, slaviste, traciste. Cu toatele, ele obnubilează ponderea reală a componentelor fundamentale — geto-dacă și romană — ale întemeierii civilizației și culturii noastre. Aportul dascălului la formarea tînărului care, mîine, își va aduce prinosul la propășirea României, nu poate

⁷³ V. Cucu, *Evoluția numerică a populației pe teritoriul României*, în „Terra”, II (XXII), 3, 1970, p. 23, 27.

⁷⁴ V. Soran et al., *Estimation by Agroecology of the Potential Population in Dacia*, în „Ethnologica”, I, 1979, p. 56.

⁷⁵ P. Tonciulescu, în „Anale de Istorie”, XXIX, 1, 1983, p. 144—145.

⁷⁶ Seria statistică a populației Europei : J.-N. Biraben, *Essai sur l'évolution du nombre des hommes*, în „Population”, Paris 34 1, 1979, p. 16, Tbl. 2. Totalul locuitorilor României în ultimul secol : *Anuarul statistic* publicat periodic de Direcția Centrală de Statistică/Comisia națională de Statistică. Pentru veacurile precedente : calcule personale încă nepublicate.

⁷⁷ D. Ciurea, M. Bordeianu, *Un manuscris iluminist inedit*, în „Anuarul Instit. Ist. și Arh. «A. D. Xenopol»”, Iași, XI, 1974, p. 275.

⁷⁸ I. Bogdan, *Scrieri alese*, ed. G. Mihăilă, Edit. Academiei, București, 1963, p. 110.

i altminteri realizat, decît prin prezentarea — în forme atrăgătoare, incitante — a adevărului istoric, exprimat în analize echilibrate, luminate de dei democrate, pătrunse de o înaltă răspundere față de Țară, dar și de largă deschidere spre întreaga umanitate.

Tabel 1

Efectivul real al birnicilor Țării Românești, 1641—1746

Anul	Către 1641	1701-1709/ 1710 ?	Post 4.15 septembrie 1739	Septembrie 1741-iulie 1742	1746
Unități birnice	70 000	200 000	146 800/ 147 000	132 000	130 000

ur사 :

L. Roman, *Epoca lui Constantin Brîncoveanu : quantumul birnicilor și tendințele demografice*, în „Revista Arhivelor“, 68, vol. 53, 3, 1991, p. 320, Tbl. 1.

Tabel 2

Populația totală în spațiul carpato-ponto-dunărean antic (estimări ale specialiștilor)

Zona	Statul lui Burebista			Statul lui Decebal	Dacia Romană	
	a	b	c	d	e	f
Către anul	50 î. e. n.			100 e.n.	250 e.n.	
Milioane persoane	1,0	1,0 - 1,2	0,5	0,5	1.250	0,8

urse :

- a V. Pârvan, *Getica. O protoistorie a Daciei*, București, 1926, p. 91.
 b și d C. Daicoviciu, *La Transilvanie dans l'antiquité*, Bucarest 1945, p. 71.
 c C. Daicoviciu, în *Istoria României*, I, Editura Academiei, 1960, p. 267.
 e V. Pârvan, *Inceputurile vieții romane la gurile Dunării (1923)*, ed. a II-a R. Vulpe, București, 1974, p. 35 (deslușiri asupra calculului la L. Roman, *Cercetările de demografie istorică*, în „Revista de istorie“, 33, 7—8, 1980, p. 1582—1583.
 f D. Protase, *The Autochthons and the Romans in Dacia*, în „Romania. Pages of History“, Bucharest, 5, 1, 1980, p. 87.